

University of Groningen

Een goed leven? Retrocausaliteit en het tweede persoonsperspectief

Peijnenburg, Jeanne

Published in:
Hier ben ik

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Final author's version (accepted by publisher, after peer review)

Publication date:
2020

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Peijnenburg, J. (2020). Een goed leven? Retrocausaliteit en het tweede persoonsperspectief. In H. Dooremalen (Ed.), *Hier ben ik: Liber amicorum voor Monica Meijsing* (pp. 51-69). Brave New Books.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

EEN GOED LEVEN?

RETRO-CAUSALITEIT EN HET TWEEDEPERSOONSPERSPECTIEF

Jeanne Peijnenburg

Iets doen voor je grootvader

David E. Oppenheim was classicus, pedagoog en psycholoog, en een typische representant van de vooroorlogse humanistische *Bildungskultur*. Hij werd in 1881 geboren in het Oostenrijks-Hongaarse Brünn, het huidige Brno in Tsjechië, uit een familie die sinds de zeventiende eeuw invloedrijke rabbijnen had voortgebracht. Hij studeerde klassieke talen oftewel *Altphilologie* aan de Universiteit van Wenen en promoveerde daar in 1904 op het proefschrift *Neoptolemos und Pyrrhos*. Twee jaar later trouwde hij met Amalie Pollak, die wis- en natuurkunde had gestudeerd en met wie hij twee dochters kreeg. In 1909 werd hij leraar Duits en klassieke talen aan het Weense ‘Akademisches Gymnasium’, een functie die hij bijna dertig jaar zou bekleden.

Een voordracht van Freud in Wenen wekte Oppenheims interesse voor de psychoanalyse, en in januari 1910 trad hij toe tot Freuds Wiener Psychoanalytische Vereinigung, een kleine maar illustere groep die iedere woensdagavond bijeenkwam in Freuds woning aan de Berggasse 19. In april 1910 hield Oppenheim daar een lezing over ‘Der Selbstmord im Kindlichen Lebensalter’. Freud was onder de indruk van de jonge leraar en stelde voor om samen te werken. In 1911 schreven Freud en Oppenheim *Träume im Folklore*, wat echter pas in 1958 verscheen, en dan ook nog in een Engelse vertaling. Oppenheim had zich namelijk in 1911 aangesloten bij de door Freud verguisde ‘Schule der Individualpsychologie’ van de afvallige Alfred Adler, waarna Freud niets meer met zijn voormalige co-auteur te maken wilde hebben, en zelfs het dankwoord aan hem in volgende edities van de *Traumdeutung* schrapte. Tussen 1911 en 1938 schreef Oppenheim geregeld in

het *Internationale Zeitschrift für Individualpsychologie*, het officiële tijdschrift van de Adler-aanhangers. In 1926 publiceerde hij een lijvig boek, *Dichtung und Menschenkenntnis. Psychologische Streifzüge durch Alte und Neue Literatur*, een Adleriaanse analyse van vijf literaire personages, waaronder Achilles uit Homerus' *Ilias*, Gustav Aschenbach uit Thomas Manns *Tod in Venedig*, en Shakespeares *Othello*.

Na de Anschluss in maart 1938 werd Oppenheim vrijwel meteen door de nationaalsocialisten als leraar ontslagen. Zoals velen met hem, koesterde ook hij de hoop dat zijn verdiensten als officier in de Eerste Wereldoorlog hem voor deportatie zouden behoeden, maar het nazi-net sloot zich snel. Samen met Amalie ondernam hij verschillende pogingen om hun beide dochters na te reizen, die in september 1938 naar Australië waren gevlucht. Tevergeefs. In augustus 1942 werden David en Amalie weggevoerd naar Theresienstadt. David had nog net een deel van zijn manuscripten en zijn omvangrijke bibliotheek kunnen onderbrengen bij oud-leerlingen. In februari 1943 overleed hij door ziekte en uitputting. Amalie overleefde, en voegde zich in 1946 bij haar kinderen in Melbourne.

Ruim vijftig jaar later kwamen Oppenheims gepubliceerde en ongepubliceerde geschriften in handen van zijn kleinzoon, de Australische filosoof Peter Singer, zoon van Oppenheims oudste dochter Kora en haar man Ernst, wiens ouders eveneens waren gedeporteerd en die (vermoedelijk) in het Poolse Chelmno om het leven waren gekomen. Singer besloot in zijn familiegeschiedenis te duiken: hij nam onbetaald verlof van zijn baan aan de universiteit van Monash, las alle overgeleverde manuscripten en brieven, ging naar Wenen en Brno om mensen te spreken die grootouders hadden gekend, en schreef het beklemmende boek *Pushing Time Away: My Grandfather and the Tragedy of Jewish Vienna* (2003).

Het laatste hoofdstuk van dit boek draagt als titel 'A Good Life?'. Het behandelt een ongepubliceerd essay van Oppenheim, 'Lebensanschauungen

griechischer Frühzeit', waarin de vraag wordt opgeworpen wat precies een goed en gelukkig leven is. Croesus, de puissant rijke koning van Lydië, meent dat ongeëvenaarde rijkdom en macht de sleutel is tot geluk, maar de Atheense staatsman Solon denkt er anders over. Oppenheim distilleert uit Solons idee van een goed leven tien elementen en levert daarmee in de woorden van Singer 'a measuring stick by which we can assess his own life':

1. Eine Periode friedlichen Gedeihens des Vaterlandes.
2. Ein Leben, das sich bis weit in die dritte Generation erstreckt.
3. Tod, bevor man die volle Rüstigkeit des wehrhaften Mannes verliert.
4. Ein behagliches Einkommen.
5. Wohlgeratene Kinder.
6. Sicherung der Fortdauer des Geschlechts durch vollzählig heranblühende Enkel.
7. Rascher Tod.
8. Siegreiche Bewährung der eigenen Kraft.
9. Die höchsten Grabeshhren.
10. Fortdauer des eigenen Namens durch rühmliches Andenken bei der Bürgerschaft.²

Op enkele van deze punten was Oppenheims leven tenminste voor een deel geslaagd. Na de Eerste Wereldoorlog kende hij een betrekkelijk vredige tijd (tot de nazi's hieraan een einde maakten), hij was niet rijk maar verdiende voldoende, zijn beide dochters waren opgegroeid tot zelfstandige vrouwen, en hij wist dat hij in Australië een kleindochter had, ook al zou hij haar nooit zien. Maar op andere punten was zijn leven allesbehalve goed. Tijdens zijn laatste jaren verzwakte hij zienderogen, zijn dood was niet 'rasch' maar langzaam en miserabel, en in plaats van met de 'höchsten Grabeshhren' ter aarde besteld te worden, werd zijn as samen met die van duizenden anderen in een rivier geworpen.

¹ Singer (2003): 241.

² Ik citeer uit de Duitse vertaling van Singers boek (vrij te downloaden vanaf Singers homepage), omdat die naar ik aanneem de originele citaten van Oppenheim bevat die door Singer allemaal in het Engels werden vertaald.

Over het tiende en laatste punt, het voortbestaan van je naam na je dood in glorieuze herdenkingen, merkt Peter Singer op dat het verschilt van de andere negen punten. De reden hiervoor is dat het

raises a deep philosophical issue about about what can make someone's life go well. It implies that what happens to you after you die can make a difference to how well your life has gone. The ancient Greeks took that for granted. To us it seems odd – how can what happens after you die make any difference to you? This peculiar philosophical divide lies at the heart of the project that is this book. In writing it, I have felt that it is something I can do *for my grandfather*, some way of mitigating, however slightly, the wrong that the Nazis did to him. Is that a defensible thought? I don't believe in afterlife any more than he did, so I have no illusions about him looking down from above on what I am writing. It can make no difference to him *now* if he and all his writings are left in the obscurity that has enveloped them for the past sixty years, or if I read them and bring them to a wider audience. So shouldn't I simply dismiss as nonsense the feeling that I am writing this book for him? Perhaps I should; yet I cannot entirely dismiss the feeling that by allowing David's writings to reach across the years to me, I am doing something for him.³

Singers gevoel is natuurlijk begrijpelijk, maar kunnen we werkelijk iets doen voor iemand die een halve eeuw geleden overleed? Zijn we bij machte om na iemands dood zijn leven alsnog te verbeteren? Een bevestigend antwoord lijkt inderdaad vreemd. Het impliceert immers dat we het verleden kunnen veranderen, iets wat alleen mogelijk is in *science fiction* en in vergezochte gedachte-experimenten, waar reizen terug in de tijd en de bijbehorende paradoxen niet worden geschuwd (als ik terugreis in de tijd en mijn moeder er met succes van overtuig geen kinderen te krijgen, wie maakt dan die tijdreis?).

Toegegeven, in de fysica wordt retro-causaliteit serieus genomen omdat het rechtstreeks lijkt te volgen uit het feit dat praktisch alle natuurwetten tijdsymmetrisch zijn. Natuurwetten hebben lak aan een richting van de tijd, ze werken zowel vooruit als achteruit en je kunt er dus zowel mee

³ Singer (2003): 243.

voorspellen als ‘achterspellen’.⁴ Voor ons dagelijks leven lijken zulke fysische discussies echter niet relevant. Wij kunnen met onze handelingen hoogstens de toekomst vormgeven, nooit het verleden. Retro-causaal handelen is niet voor ons weggelegd.

Jaren geleden heb ik al eens betoogd dat in een heel beperkte en welomschreven zin retro-causaal handelen wel degelijk mogelijk is.⁵ Natuurlijk kan ik niet terug in de tijd te reizen om gebeurtenissen die inmiddels hebben plaatsgevonden alsnog ongedaan te maken. Ik kan de Golfoorlog niet meer voorkomen, ik kan mijn geboorte niet veranderen, en ik kan de voordracht die ik vorige week gaf niet meer afzeggen – dat zal allemaal duidelijk zijn. Maar onder heel bepaalde condities is het mogelijk om handelingen die je hebt verricht een andere draai te geven, en om in die zin het verleden te veranderen. Hieronder leg ik uit wat die condities zijn. Daarna zullen we zien in hoeverre ze van toepassing zijn op Peter Singers poging om het leven van zijn overleden grootvader beter te maken dan het was.

Handelingen als symptomen en het eerstepersoonsperspectief

Er is een triviale zin waarin je je eigen handelingen ongedaan kunt maken. Stel dat ik jouw juwelen uit je nachtkastje steel en, bevangen door spijt of schuld of angst, ze weer terugleg voordat jij de diefstal hebt ontdekt. Dan heb ik mijn handeling (het stelen van jouw juwelen) op een triviale manier ongedaan gemaakt; het is alsof ik een potloodtekening maak en die uitgum voordat iemand ernaar keek. Hier wil ik het echter hebben over een niet-triviale vorm

⁴ De enige uitzondering is de tweede hoofdwet van de thermodynamica, die zegt dat de totale hoeveelheid entropie in een gesloten fysisch systeem nooit afneemt. Entropie is een maat van wanorde die verklaart waarom bijvoorbeeld suiker in warm water oplost in plaats van kristalliseert, en waarom lucht uit een opgepompte fietsband ontsnapt als er een gaatje is, in plaats van dat er lucht van buiten de band naar binnen gaat. De richting van de tijd lijkt dus essentieel voor deze wet. De huidige verklaring voor deze uitzonderingspositie doet een beroep op de Big Bang als het moment waarop tijd en de tijdpijl ontstonden, maar deze verklaring wordt niet door iedereen als bevredigend gezien.

⁵ Peijnenburg 2006, Peijnenburg 2007.

van ‘ongedaan maken’, die mijns inziens zichtbaar wordt als we handelingen beschouwen onder twee condities.

De eerste conditie betreft het eerstepersoonsperspectief, waarmee ik hier bedoel dat we ons beperken tot onze eigen handelingen.⁶ De tweede conditie is dat we onze eigen handelingen beschouwen als symptomen van tendenzen of disposities. Er ook andere manieren om handelingen te bekijken. Mijn weigering om een bedelaar een aalmoes te geven is een symptoom van mijn dispositie tot gierigheid, maar het is tevens de oorzaak van een gebeurtenis (een bedelaar die hongerig naar bed gaat) en het is ook het verzaken van een christelijke plicht – gezichtspunten die zouden passen bij respectievelijk consequentie-ethiek en deontische ethiek. Hier ga ik aan die gezichtspunten voorbij, voor mij is een handeling een manifestatie van een dispositie. Over de ontologie van disposities is veel geschreven, maar ik sluit me hier aan bij Daniel Dennetts ‘mild realism’, waarin disposities bestaan zoals centra van massa’s, namelijk als ‘real patterns’.⁷ Laat me uitleggen hoe, onder deze twee condities, handelingen die we reeds hebben verricht een ander karakter kunnen krijgen.

Een geïsoleerde handeling is doorgaans niet voldoende om vast te stellen of iemand een bepaalde dispositie heeft. De meeste disposities manifesteren zich immers in meerdere verschillende handelingen. Gilbert Ryle sprak in dit verband van ‘higher-grade dispositions’, Carl Hempel van

⁶ Monica heeft diep nagedacht over het eerstepersoonsperspectief en er veel behartenswaardigs over geschreven – zie Meijsing (1998), Meijsing (2006), Meijsing (2018): 229-230, en haar kritiek op Lynne Rudder Baker in Meijsing (2018): 173-194 en 217-221. Ze hekelt het idee van een eerstepersoonsperspectief als iets dat absoluut is en alleen aan personen en taalgebruikers toekomt. Volgens haar is (het vermogen tot) het eerstepersoonsperspectief gradueel en een eigenschap van ‘het bewegende, levende organisme’ (ibid., 229). ‘Het eerstepersoonsperspectief heeft een geschiedenis, zowel ontogenetisch als fylogenetisch. Het kent vele graden van verfijning en ontwikkeling, zonder een duidelijke grens tussen wel en niet aanwezig’ (ibid.). In Monica’s termen is het eerstepersoonsperspectief zoals ik het hier gebruik van de hoogste graad; het is ‘heel verfijnd en complex’ (ibid., 230), het impliceert dat je kunt reflecteren op je eigen handelingen, en het is wat dieren vermoedelijk niet, maar de meeste mensen wel hebben.

⁷ Dennett 1991.

‘broadly-based dispositional traits’, en Rudolf Carnap van ‘multiple dispositions’.⁸

Het typische kenmerk van meervoudige disposities is hun veelvoudige manifestatie. Om een bekend voorbeeld te noemen: het magnetisch-zijn van een ijzeren staaf wordt duidelijk doordat de uiteinden ervan ijzervijlsel aantrekken, maar ook doordat de noordpool van een kompasnaald naar het ene einde van de staaf wijst en de zuidpool naar het andere, en eveneens doordat, als je de staaf in tweeën breekt, de twee helften dezelfde eigenschappen blijven behouden.

Het was vooral Carnap die zich inspande om een bevredigende definitie van zulke meervoudige disposities te geven. Hij beschrijft elk van de verschillende manifestaties in een zogenaamde reductiezin, die de vorm heeft

$$D(x) \rightarrow (S_1(x) \rightarrow R_1(x))$$

of

$$S_1(x) \rightarrow (R_1(x) \rightarrow D(x)),$$

waar D de dispositie is, bijvoorbeeld magnetisch zijn, S_1 een bepaalde omstandigheid is waaronder de dispositie zich manifesteert (bijvoorbeeld ijzervijlsel dat dichtbij x ligt), en R_1 een bepaalde manifestatie representeert (het vijlsel wordt aangetrokken door x). Tegen deze manier om disposities te beschrijven bestaan bekende bezwaren, die voornamelijk samenhangen met het feit dat ‘ \rightarrow ’ hier staat voor de materiële implicatie. In principe is het echter mogelijk om deze bezwaren te omzeilen door reductiezinnen op een andere manier te modelleren, bijvoorbeeld met behulp van *counterfactuals*. Het gaat mij hier echter niet om de precieze vorm van de reductiezinnen, maar om het feit dat elke afzonderlijke manifestatie van een dispositie correspondeert met een reductiezin – los van hoe die precies wordt gemodelleerd. Want dit betekent

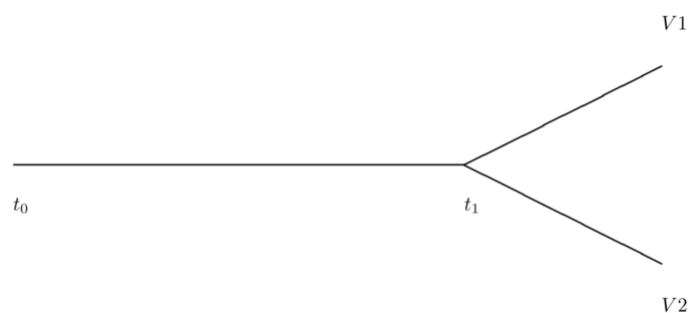
⁸ Ryle (1949): 43-44; Hempel (1965): 472; Carnap (1936-1937): 444 vv; Carnap (1956): 64.

dat een meervoudige dispositie wordt beschreven door een *reeks* van reductiezinnen, en ook dat verschillende reeksen kunnen *overlappen*. Als de disposities gedragsdisposities zijn, dan stelt die overlap ons in staat om, door op een bepaalde manier te handelen, een reeks op een bepaalde manier voort te zetten, met als gevolg dat eerdere reductiezinnen deel worden van de ene, en niet van de andere reeks.

Het idee kan geïllustreerd worden aan de hand van twee disposities die enerzijds erg verschillen, maar anderzijds in hun manifestaties veel overlap vertonen. Bijvoorbeeld dapperheid en roekeloosheid. Als ik dapper ben reageer ik onder bepaalde omstandigheden op een bepaalde manier, en als ik roekeloos ben evenzo. Vaak is het onmogelijk om op basis van één handeling vast te stellen of ik dapper dan wel roekeloos ben. Zelfs een aantal handelingen kan in dit geval ontoereikend zijn, omdat de twee disposities in hun manifestaties zo veel op elkaar lijken. Het is bekend dat mensen in de middeleeuwen soms grote moeite hadden om te bepalen of iemand door de duivel was bezeten of juist was aangeraakt door God, precies omdat het gedrag in de twee gevallen overeenkwam (wild in het rond dansen, orakeltaal uitslaan, enzovoort). Op dezelfde manier kunnen wij op basis van een enkele handeling niet zeggen of iemand dapper is of roekeloos, gierig of gewoon zuinig, zelfbewust of slechts ijdel. De les die ons dit leert, is niet dat we aan mensen disposities toeschrijven op grond van iets anders dan hun (verbale of nonverbale) gedrag, maar eenvoudigweg dat we *meer* van iemands gedrag moeten kennen alvorens we kunnen concluderen welke disposities hij of zij heeft.

Laat me het idee verder verduidelijken met behulp van Carnaps aanpak, waarbij we de problemen rond de materiële implicatie even laten voor wat ze zijn. Neem twee meervoudige disposities, D_1 en D_2 . Elk wordt beschreven in een reeks reductiezinnen: D_1 wordt beschreven in reeks V_1 , en D_2 in V_2 . De reeksen V_1 en V_2 zijn typisch open, wat voor de vroege Carnap betekent dat je

altijd reductiezinnen kunt toevoegen, en voor de latere Carnap dat de reeks nooit een uitputtende definitie van de dispositie kan geven, hoe lang hij ook is.⁹ Voor ons doel maakt het niet uit welke van de twee interpretaties we kiezen. Wel belangrijk is dat V_1 en V_2 overlappen, en dus dat ze een aantal reductiezinnen gemeenschappelijk hebben. De overlap hoeft niet zo uitgebreid te zijn als in het geval van dapperheid en roekeloosheid, maar ze moet voldoende groot zijn om plausibel te maken dat, op een bepaald tijdstip t_1 , ofwel D_1 ofwel D_2 van toepassing is op de handelende persoon. Tijdstip t_1 is dan een bifurcatiepunt tussen twee verschillende manieren om de reeks te extrapoleren: in de richting van V_1 of in die van V_2 . In een plaatje:

De periode tussen t_0 en t_1 geeft de overlap tussen D_1 en D_2 weer. Hier is de informatie over de actor te diffuus om vast te stellen of D_1 dan wel D_2 op hem van toepassing is, maar zijn handelingen na t_1 geven ons duidelijkheid.

Als we het bovenstaande nu toepassen op het eerstpersoonsperspectief, dan ben ikzelf de actor. Aangekomen op tijdstip t_1 overzie ik mijn handelingen vanaf t_0 en ik besef dat ik op een bifurcatiepunt ben aanbeland. Ik kan mijn handelwijze zodanig voortzetten dat de reeks correspondeert met V_1 in plaats van V_2 , waardoor uiteindelijk D_1 en niet D_2 op mij van toepassing is. Het plaatje is natuurlijk sterk vereenvoudigd; in

⁹ Carnap (1936-1937): 449, Carnap (1956): 67. In het eerste geval wordt de betekenis van D_1 of D_2 volledig bepaald door de reductiezinnen, in het tweede geval hangt die betekenis ook deels af van de theorie die we hebben over D_1 en D_2 .

werkelijkheid hebben we te maken met veel meer disposities en met hele netwerken in plaats van eendimensionele reeksen. Het essentiële punt blijft echter hetzelfde: ik heb een zekere speelruimte waardoor ik soms kan bepalen, door mijn handelingen na t_1 , tot welke reeks mijn handelingen vóór t_1 uiteindelijk behoren. Kierkegaard noteerde eens in zijn dagboek dat filosofen het leven achterwaarts begrijpen maar vergeten dat het voorwaarts geleefd wordt. Wij kunnen hieraan toevoegen: de wijze waarop we voorwaarts leven wordt mede gevormd door de manier waarop we het leven achter ons hebben begrepen.

Het punt kan makkelijk worden misverstaan. Ik beweer niet slechts dat een handeling op verschillende manieren kan worden *beschreven*, zodat een handeling die werd verricht vóór t_1 een andere beschrijving krijgt na t_1 . Zoiets wordt besproken door bijvoorbeeld Ian Hacking in zijn boek *Rewriting the Soul: Multiple Personality and the Sciences of Memory*.¹⁰ Hacking refereert onder meer aan de Schotse ontdekkingsreiziger Alexander MacKenzie, die in 1812 op 48-jarige leeftijd een Schots meisje van veertien huwde. Hacking vraagt zich af: mogen we het gedrag van MacKenzie beschrijven in termen die pas rond 1970 zouden worden uitgevonden, zoals ‘kindermisbruik’ (‘child abuse’, ‘sexual harassment’)?¹¹ Met andere woorden, het gedrag van MacKenzie blijft wat het is, de discussie in Hacking’s boek gaat alleen over de juiste woorden om het te beschrijven.

Ik beweer evenmin dat we soms pas door observatie van later gedrag kunnen *ontdekken* wat de disposities zijn die werden uitgedrukt door eerdere handelingen. Zoiets komt natuurlijk voor, maar het betreft niet het punt dat

¹⁰ Hacking (1995).

¹¹ Het antwoord is volgens Hacking niet een simpel ja of nee; de zaak is zijns inziens onbepaald (‘indeterminate’). Hiermee wil hij niet een relativistisch standpunt innemen (‘toen dachten ze er zus over, nu zo, dus alles hangt af van je subjectieve gezichtspunt’). Hij bedoelt dat we in ieder afzonderlijk geval heel zorgvuldig moeten afwegen in hoeverre we gerechtigd zijn om van kindermisbruik te spreken. Er bestaan algemene regels die je bij die afweging kunnen helpen, maar die regels zijn niet van dien aard dat we ze min of meer achteloos kunnen toepassen.

ik hier wil maken. Wat ik wil zeggen heeft *ontologische* implicaties, niet slechts semantische of epistemologische. Ik heb het over het *toevoegen*, op een *ontologisch* niveau, van elementen aan een verzameling of een patroon, en dus over het *creëren* van dat patroon terwijl we als handelende personen verder leven. Er zijn gevallen waarin we, door op een bepaalde manier te handelen na t_1 , kunnen bewerkstelligen dat onze handelingen vóór t_1 een deelverzameling worden van een andere verzameling van reductiezinnen. In deze gevallen bepaal ik in retrospect welke dispositie wordt uitgedrukt door mijn eerdere handelingen, en ik leg daarmee *post actu* het karakter van die handelingen vast. Het eerstpersoonsperspectief is hiervoor cruciaal. De regendruppels die ik plotseling voel kunnen de voorbode zijn van een fris buitje of van een heuse storm, maar er is geen weergod die besluit of het ene dan wel het andere zal gebeuren.

Drie voorbeelden

Laat ik het bovenstaande verduidelijken met drie voorbeelden.

Oliver en Olivia wonen al twintig jaar gelukkig samen in een monumentaal landhuis in Dartmoor, met veel kunst en veel paarden en voortreffelijke *scones with clotted cream*. Op een dag, als Oliver op zakenreis is naar Shanghai, besluit Olivia om een beroemd beeldhouwer uit Londen te laten overkomen: ze wil een beeld van zichzelf als Aphrodite laten maken waarmee ze Oliver bij zijn thuiskomst hoopt te verrassen. Maar de zaken gaan anders dan gepland. Na vele uren van poseren gedurende de dag en een uitgebreid souper met cider en gin 's avonds, vindt ze zichzelf de volgende ochtend naast de beeldhouwer in het echtelijke bed. De man smeekt haar om hem naar zijn Londense atelier te volgen en hem te bezielen en te inspireren voor de rest van zijn leven.

Wat die nacht in Dartmoor gebeurd is, is gebeurd, en niets kan dat veranderen. Maar iets kan Olivia wel doen: door haar toekomstige

handelingen kan ze, met terugwerkende kracht, het nachtelijke avontuur maken tot een eenmalige escapade of tot het begin van een nieuw leven als kunstenaarsmuze, waarmee ze ook bepaalt wat voor iemand zij zelf is.

Het tweede voorbeeld is gebaseerd op musicologische inzichten. Het komt uit Thomas Manns *Doktor Faustus*, een roman uit 1947 waarin de geschiedenis van de muziek wordt geschetst tegen de achtergrond van de geschiedenis van Europa. De hoofdpersoon in het boek is een Duitse componist genaamd Adrian Leverkühn, wiens tragische levensverhaal wordt verteld door zijn trouwe vriend Serenus Zeitblom. In hoofdstuk zeven memoreert Zeitblom het bezoek dat hij Leverkühn bracht in het huis van diens oom Nikolaus, een instrumentbouwer in een middelgrote oude Duitse stad, model vooroorlogs Lübeck. Leverkühn is dan een jaar of vijftien en Zeitblom treft hem aan terwijl hij schijnbaar gedachteloos op een oud harmonium aan het spelen is. Er ontspint zich een gesprek over muziek, waarin Leverkühn aan Zeitblom uitlegt dat de essentie van muziek ligt in relatie (*Beziehung*), preciezer gezegd in dubbelzinnigheid (*Zweideutigkeit*). Een willekeurig akkoord, bijvoorbeeld van de zwarte toetsen fis, ais, cis, heeft nog geen bepaalde toonaard. Het akkoord ziet eruit als Fis groot, maar als men een e toevoegt dan behoort het tot B groot, namelijk als de vijfde trap of dominanttrap daarvan. Op deze manier krijgen noten die reeds geklonken hebben achteraf hun toonaard. Zeitblom:

Nicht, daß er diese Dinge zu nennen gewußt hätte; aber er wiederholte: “Beziehung ist alles. Und willst du sie näher bei Namen nennen, so ist ihr Name *Zweideutigkeit*.”

Um dies Wort zu belegen, ließ er mich Akkord-Folgen von schwebender Tonart hören, demonstrierte mir, wie eine solche Folge in tonaler Schwebung zwischen C- und G-Dur bleibt, wenn man das f daraus wegläßt, das in G-Dur zum fis würde; wie sie das Ohr im Ungewissen hält, ob sie als C- oder F-Dur verstanden sein will, wenn man das h vermeidet, das sich in F-Dur zum b vermindert.

“Weißt du, was ich finde?“, fragte er. “Daß Musik die Zweideutigkeit ist als System. — Nimm den Ton oder den. Du kannst ihn so verstehen oder beziehungsweise auch so, kannst ihn als erhöht auffassen von unten oder als

vermindert von oben und kannst dir, wenn du schlau bist, den Doppelsinn beliebig zunutze machen.”¹²

Leverkühn zal zich tot een klassiek componist ontwikkelen (Zeitblom vergelijkt zijn compositions met die van Monteverdi, Mahler, Schönberg en Alban Berg), maar met het principe dat hij hier uitlegt zijn ook improviserende musici heel vertrouwd. Zo’n vijftien geleden zond de Nederlandse televisie een interview uit met de jazz-pianist Louis van Dijk, aan wie gevraagd werd waarom hij geïmproviseerde muziek prefereerde boven klassieke. De aantekeningen die ik destijds heb gemaakt kan ik helaas niet meer terugvinden, maar Van Dijks antwoord kwam hierop neer: ‘Het aardige van improviseren is: je speelt een fout, dan herhaal je die fout een paar keer, en dan heb je de fout niet alleen gelegitimeerd, maar je hebt hem zelfs tot beginpunt gemaakt.’¹³

Wat Van Dijk hier beschrijft, is dat het karakter van een noot pas bepaald wordt door de wijze waarop de musici verder spelen. Een noot die per ongeluk werd gespeeld kan zo de aanleiding zijn tot een nieuwe, interessante muzikale ontwikkeling. (Het omgekeerde is natuurlijk ook mogelijk: een reeks uitdagende of veelbelovende noten wordt niet opgepikt door de mede-musici en ebt weg zonder een spoor na te laten.)

Het derde en laatste voorbeeld komt (met dank aan Allard Tamminga) uit *De Profundis*, de lange brief die Oscar Wilde vanuit de gevangenis schreef aan zijn voormalige geliefde Lord Alfred Douglas. Diens vader, de negende markies van Queensbury, had Wilde per visitekaartje een ‘sodomite’ (*sic*) genoemd, waarna Wilde op aandringen van Douglas de markies aanklaagde

¹² Mann (1947): Hoofdstuk VII.

¹³ Uit een interview dat Erik Voermans met hem had blijkt dat Van Dijk er hetzelfde over is blijven denken (Dagblad BN/De Stem, 31 augustus 2018). Na improviseren te hebben vergeleken met lopen door een donker bos, zegt hij: ‘En als je bijna over een tak struikelt, of dus een foute noot speelt, moet je die noot acht maten later herhalen, waarmee je hem verheft tot een nieuw muzikaal uitgangspunt. En dan was het dus geen foute noot.’

voor smaad. Niet alleen verloor Wilde de rechtszaak, maar hij werd uiteindelijk zelf voor ‘sodomy and gross indecency’ tot twee jaar dwangarbeid veroordeeld. Romans schrijven of dagboeken bijhouden was verboden in Reading Goal, maar brieven schrijven was toegestaan, ook al mochten ze niet altijd worden verzonden. In 1897 schreef Wilde in zijn cel aan Douglas:

Of course the sinner must repent. But why? Simply because otherwise he would be unable to realise what he had done. The moment of repentance is the moment of initiation. More than that. It is the means by which one alters one's past. The Greeks thought that impossible. They often say in their gnostic aphorisms “Even the Gods cannot alter the past.” Christ showed that the commonest sinner could do it. That it was the one thing he could do. Christ, had he been asked, would have said – I feel quite certain about it – that the moment the prodigal son fell on his knees and wept he really made his having wasted his substance with harlots, and then kept swine and hungered for the husks they ate, beautiful and holy incidents in his life. It is difficult for most people to grasp the idea. I dare say one has to go to prison to understand it. If so, it may be worth while going to prison.¹⁴

De brief aan Alfred Douglas werd in 1905 postuum gepubliceerd als *De Profundis*. Wilde zelf was vijf jaar eerder arm en vereenzaamd gestorven in een Parijse hotelkamer, na zich op zijn sterfbed tot te hebben bekeerd tot het katholicisme.

Het tweedepersoonsperspectief

Ik heb betoogd dat je in een heel beperkte, welomschreven betekenis je eigen handelingen achteraf kunt beïnvloeden en in die zin het verleden kunt veranderen. Als je je handelingen ziet als symptomen van disposities, en die disposities vervolgens opvat als Dennettiaanse ‘real patterns’, dan zijn er gevallen waarin je *ex post actu* de aard van je handeling kunt bepalen.

Het kernidee is niet veel meer dan een corollarium van de stelling dat ‘het mentale’ een open karakter heeft. In ons handelen (in ruime zin, dus

¹⁴ Wilde (1905/2015): 523. Wildes ‘The Greek thought that impossible’ vertoont overigens een opmerkelijk contrast met Singers ‘The ancient Greeks took that for granted’ (zie het eerdere citaat uit Singer (2003): 243).

nonverbaal en verbaal) geven wij ons leven vorm en creëren we de persoon die we zijn, of zoals Monica het formuleert: ‘onze identiteit door de tijd heen wordt geconstitueerd door ons voortgezette *leven*’.¹⁵ Natuurlijk zijn we daarbij gedwongen rekening te houden met allerlei aangeboren eigenschappen: we moeten het doen met het lichaam dat ons gegeven is, de hersenen inclusief. Maar als ‘menselijke wezens [met] een heel verfijnd eerstepersoonsperspectief’¹⁶, kunnen we niet alleen ons eigen gedrag overzien en beoordelen, maar beseffen we ook *dat* we dat kunnen.

Wat betekent dit alles voor Peter Singers onderneming? Het schrijven van zijn boek was voor Singer ‘something I can do *for my grandfather*, some way of mitigating, however slightly, the wrong that the Nazis did to him’. In hoeverre geven de bovenstaande bespiegelingen over retro-causaal handelen steun aan dit gevoel? Bevestigen ze dat ‘what happens to you after you die can make a difference to how well your life has gone’?

Eén groot verschil tussen Springers project en mijn uiteenzetting springt meteen in het oog: bij mij is het eerstepersoonsperspectief essentieel. Ik heb het over personen die zich realiseren dat ze op een bifurcatiepunt staan, en zelf tenminste voor een deel de verdere richting kunnen bepalen. Maar toen Singer zijn boek schreef was zijn grootvader al een halve eeuw dood en diens lichaam verbrand in het crematorium van Theresienstadt. Is het uiteindelijk niet een gotspe dat een boek uit de eenentwintigste eeuw het leven van David Oppenheim zou kunnen veranderen?

Ik weet het niet, maar ik sluit niet uit dat Monica’s ideeën over het tweedepersoonsperspectief en over wat een persoon tot persoon maakt ons hier verder kunnen helpen. Monica heeft meer dan eens beklemtoond dat wij ontologisch gezien vallen in de categorie ‘levende menselijke organismen’,

¹⁵ Meijsing (2018): 230. *Cf.* de Erdgeist in Goethes *Faust*: ‘So schaff’ ich am sausen den Webstuhl der Zeit / Und wirke der Gottheit lebendiges Kleid.’

¹⁶ Meijsing (2018): 230.

niet in de categorie ‘personen’. Persoon-zijn is niet een ontologisch of metafysisch concept, het is een morele notie:

Een persoon is een wezen tegenover wie we een morele houding met de bijbehorende verplichtingen innemen; een persoon is tevens een wezen van wie we verwachten dat het een soortgelijke houding inneemt tegenover ons. [...] Het heeft te maken met onze rol in een samenleving, met onze aansprakelijkheid.¹⁷

Of we daadwerkelijk personen zijn, hebben we dus niet helemaal zelf in de hand. Het wordt voor een belangrijk deel bepaald door de wijze waarop we worden opgenomen in een bestaande menselijke gemeenschap:

Wij zijn, als autopoietische wezens, precies datgene wat we van onszelf maken. Maar die zelf-making en zelf-instandhouding is niet een individueel proces of een individuele opgave. Wie of wat we zijn, zijn we door wat we van onszelf maken, maar dat is een collectieve opgave. Wij zijn wat we van onszelf maken en wat anderen van ons maken [...] Het feit dat we bewuste en zelfbewuste wezens zijn, wordt geconstitueerd door het feit dat we over een eerstepersoonsperspectief beschikken. [...] Het is ook dat eerstepersoonsperspectief dat ons tot personen maakt in de zin van Strawson: wezens aan wie zowel lichamelijke als mentale eigenschappen kunnen worden toegeschreven. Maar dat is niet mijn opvatting van persoon-zijn. In mijn visie is persoon-zijn altijd een kwestie van ‘tweede persoon’ zijn. Het is het *tweedepersoons*perspectief dat ons tot personen maakt; het zijn *andere* personen die ons opvoeden [...] en die ons daadwerkelijk opnemen in een gemeenschap van personen.¹⁸

Kunnen die andere personen ook mensen zijn die over jou vertellen lang nadat jij er zelf niet meer bent? Een van de motto’s van Monica’s boek luidt: ‘We console ourselves by talking of common human feeling, but there are times in history when there is no such thing’. Misschien mogen we zeggen dat

¹⁷ Meijsing (2018): 241-242.

¹⁸ Meijsing (2018): 244-245. Uit haar beschrijving van de gevalsstudies Genie en Oxana Malaya wordt duidelijk welke verschrikkelijke gevolgen het heeft als kinderen de toegang tot een gemeenschap van personen wordt ontzegd.

Singer met zijn boek een ‘common human feeling’ probeert te hervinden dat in de laatste jaren van Oppenheims leven zo dramatisch afwezig was.¹⁹

Referenties

- Carnap, R. (1936-1937). Testability and meaning. *Philosophy of Science*, 3, 420-472, en 4, 1-40.
- Carnap, R. (1956). The methodological character of theoretical concepts. In H. Feigl and M. Scriven (Red.), *The foundations of science and the concepts of psychology and psychoanalysis* (pp. 38-76). Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Dennett, D. (1991). Real patterns. *The Journal of Philosophy*, 88(1), 27-51.
- Hacking, I. (1995). *Rewriting the soul: Multiple personality and the sciences of memory*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Hempel, C. (1965). *Aspects of scientific explanations and other essays in the philosophy of science*. Glencoe, IL: The Free Press.
- Mann, Th. (1947). *Doktor Faustus: Das Leben des deutschen Tonsetzers Adrian Leverkühn erzählt von einem Freunde*. Stockholm, Zweden: Bermann-Fischer Verlag.
- Meijsing, M. (1998). Person and perspective: On the role of first and third person perspective in personhood and personal identity. In T. Derksen (Red.), *The promise of evolutionary epistemology* (pp. 131-156). Tilburg, Nederland: Tilburg University Press.
- Meijsing, M. (2006). The development of the first-person perspective: A gradualist approach. *Manuscrito, Revista Internacional de Filosofia*, 29(2), 677-705.

¹⁹ Veel dank ben ik verschuldigd aan Hans Mooij, helaas in november 2019 overleden, die mij al in 2006 wees op Singers boek en de mogelijke relevantie ervan voor ideeën over retro-causaliteit.

- Meijsing, M. (2018). *Waar was ik toen ik er niet was? Een filosofie van persoon en identiteit*. Nijmegen, Nederland: Vantilt.
- Peijnenburg, J. (2006). Shaping your own life. *Metaphilosophy*, 37(2), 240-253.
- Peijnenburg, J. (2007). Regret and retroaction. *Homo Oeconomicus*, 24(2), 295-313.
- Ryle, G. (1949). *The concept of mind*. London, UK: Hutchinson.
- Singer, P. (2003). *Pushing time away: My grandfather and the tragedy of Jewish Vienna*. London, UK: Granta Books. Duitse vertaling door W. Müller (2005), *Mein Grossvater. Die Tragödie der Juden von Wien*. Hamburg, Duitsland: Europa Verlag.
- Wilde, O. (1905/2015). *De Profundis*. In *Oscar Wilde: The Dover reader* (pp. 450-551). Mineola, NY: Dover Publications.